

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ  
ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում 1861—1865 թթ. տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը, որի 100-ամյակը լրանում է ընթացիկ տարվա ապրիլին, ըստ էության բուրժուա-դեմոկրատական ուղյուղի էր: Կ. Մարքսը գեղեցիկ 1861 թ. գրել է, որ այդ պատերազմը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սոցիալական երկու սիստեմների՝ ստրկատիրության և ազատ աշխատանքի սիստեմների պայքար:

Քաղաքացիական պատերազմում ուղյուղի են ուժերի տարած հաղթանակը հանգեցրեց լուրջ փոփոխությունների երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Հաղթանակած ուղյուղի հետևանքով իշխանությունն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում պլանտատոր-ստրկատերերի ձեռքից անցավ արդյունաբերական խոշոր բուրժուազիայի ձեռքը, վերացվեց ստրկատիրությունը, ագրարային հարցը հիմնականում պրոգրեսիվ լուծում ստացավ, ղգալիորեն ուժեղացավ կապիտալիզմի զարգացումը արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ: «Քաղաքացիական պատերազմը, որ տևեց չորս տարի և վերջ դրեց առնվազն մեկ միլիոն զինվորների ու խաղաղ քաղաքացիների կյանքին, ամենամեծ պատերազմն էր, որ երբևէ մղվել էր Նոր աշխարհում... Պատերազմն ամրապնդեց բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական դիրքերը, բայց և միաժամանակ, ինչպես նշել են Մարքսն ու Էնգելսը քաղաքացիական պատերազմի մասին իրենց աշխատություններում, այն վերացրեց ստրկությունը՝ բանվոր դասակարգի զարգացմանը խանգարող պատմական զլխավոր խոչընդոտներից մեկը»:

Ծիշտ է, 1861—1865 թթ. բուրժուա-դեմոկրատական ուղյուղի ոչ բոլոր խնդիրները լուծվեցին արմատականորեն և հետևողականորեն: Մի շարք հարցեր, ինչպես օրինակ, նեգրերի հարցը, մնաց չլուծված: Սակայն շնայած դրան, քաղաքացիական պատերազմը հսկայական պատմական նշանակություն ունեցող ուղյուղի են ակտ հանդիսացավ, այն նոր էջ բացեց ԱՄՆ-ի պատմության մեջ: Ավելին, այդ պատերազմը առաջադիմական մեծ նշանակություն ունեցավ արտասահմանյան մի շարք երկրների ու առաջին հերթին Ամերիկայի մյուս ժողովուրդների համար: Վ. Ի. Լենինը 1918 թ. ամերիկյան բանվորներին ուղղած իր նամակում ընդգծում էր ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատե-

<sup>1</sup> Տե՛ս Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս, Сочинения, изд. второе, т. 15, էջ 365:

<sup>2</sup> У н л ь я м З. Ф о с т е р, Очерк политической истории Америки, Москва, 1953, էջ 383:

րազմի համաշխարհային-սպառնալից, առաջադիմական և ուղիղություն մեծագույն նշանակությունը<sup>1</sup>։

Ամերիկյան ուղիղության հաղթության գործում վճռական դեր կատարեցին բանվորները, մանր ֆերմերները և նեղրերը։ Հսկայական են «Ամերիկայի մեծ քաղաքացու»՝ Արրահամ Լինկոլնի ծառայությունները։ Հռչակավոր պրեզիդենտի գործունեության մեջ քիչ չեն հակասություններն ու անհետևողականությունը, բայց շնայած դրան Մարքսը Լինկոլնի մասին գրել է. «...դա մի մարդ էր, որին չէին կարող ընկճել ձախորդությունները և արբեցնել հաջողությունները, որը անշեղորեն ձգտում էր դեպի իր մեծ նպատակը, այն երբեք չէր արատավորում կույր շտապողականությամբ, հանգիստ չափավորում էր իր արարքները, երբեք ետ չէր դառնում, չէր հրապուրվում ժողովրդական համակրանքի ալիքով, հոգեպես չէր ընկճվում ժողովրդի երակադարկի թուլացման ժամանակ, գործողությունների խստությունը մեղմացնում էր բարի սրտի ջերմությամբ, կրքերով մոռցված իրադարձությունները լուսավորում էր հումորի ժպիտով, իր տիտանական աշխատանքը կատարում էր այնպիսի համեստությամբ և պարզությամբ, ինչպիսի ճոխությամբ, փրունությամբ ու հանդիսավորությամբ են կատարում իրենց չնչին գործերը աստծո ողորմությամբ կառավարողները։ մի խոսքով, նա այն հազվագեղ մարդկանցից էր, որոնք հասնելով վեհության, պահպանում են իրենց դրական հատկությունները։ Եվ այդ արտասովոր ու լավ մարդու համեստությունն այնպիսին էր, որ աշխարհը հանձին նրա տեսավ հերոսի միայն այն բանից հետո, երբ նա ընկավ որպես նահատակ»<sup>2</sup>։

Քաղաքացիական պատերազմի ԱՄՆ-ում լայն արձագանք գտավ Եվրոպայի ու Ասիայի շատ երկրներում։ Հասկանալի է, որ Ամերիկայում կատարվող ուղիղություն իրադարձությունների նկատմամբ տարբեր դասակարգեր տարբեր դիրք էին բռնում։ Եթե, օրինակ, Անգլիայի կառավարող շրջանները ամեն կերպ պաշտպանում էին Հարավային նահանգների ստրկատերերին և փորձում էին ռազմական ինտերվենցիա կազմակերպել, ապա անգլիական պրոլետարիատը հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն Հյուսիսային նահանգների, ժողովրդական մասսաների, որոնք ուղիղություն պայքար էին վարում ստրկության դեմ։

Ամերիկյան ժողովրդի զինված պայքարը վճռականորեն պաշտպանում էին գիտական կոմունիզմի հիմնադիրներ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը։ Ուշագիր հետևելով քաղաքացիական պատերազմի զեպերին, նրանք առաջինը բացահայտեցին կատարվող անցքերի էությունն ու սպառնալից նշանակությունը։ Այդ պատերազմն անկեղծ ուրախություն և ոգևորություն առաջ բերեց նաև ժամանակի առաջադիմական, ուղիղություն-դեմոկրատական շրջաններում։ Հայտնի է, օրինակ, որ ռուս ուղիղություն-դեմոկրատներ Ն. Դ. Չերնիշևսկին, Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը, Խ. Ի. Գերցենը և մյուսները ջերմորեն էին ողջունում ամերիկյան ժողովրդի արդարացի պայքարը և այրող ատելությամբ էին խոսում ստրկատեր-պլանտատորների մասին։

Ստրկության դեմ մղվող պայքարի մասին խոր համակրանքով է արտահայտվել նաև հայ ուղիղություններ-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը<sup>3</sup>։ Բարձր

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 68։

<sup>2</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, էջ 98—99։

<sup>3</sup> Ամերիկայում ստրուկ նեգրերի ճնշման տնթայի, անմարդկային ձեերի մասին գեռեա 1830-ական թթ. գրել է հայ մեծ լուսամորիչ դեմոկրատ Խաչատուր Արույանը (տե՛ս Խ. Արույան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 237—238)։

զնահատելով Հյուսիսային նահանգների նպատակները և ընդգծելով, որ ծավալված պայքարի զլխավոր պատճառը հանդիսանում է ստրկության հարցը, նա միաժամանակ նշում էր, որ անգլիական կառավարությունը պաշտպանում է Հարավի ստրկատերերին:

«Հյուսիսային Ամերիկան,— դրում էր նալլանդյանը 1862 թ.,— Հարավային Ամերիկայի միջից ստրկությունը վերցնելու համար, ուրեմն ազատության անունով, պատերազմ բացեց հարավային մասի դեմ. քանզի այս մասը չէ հոժարում վերցնել յուր միջից մարդկության նախատինքը, մարդավաճառ ստրկությունը: Այն ուր սիրտն է, որ համակրություն չունի դեպի Հյուսիսային Ամերիկայի այս դուցգալնական անձնադուրությունը, որ խղճմտանքն է, որ հաշա կարող է մնալ Հարավային Ամերիկայի մինչև այժմ բռնած ընթացքի հետ:

Բայց, չնայելով այս բոլորի վերա, քիչ մնաց, որ Անգլիան պատերազմ հայտնե Հյուսիսային Ամերիկային. և թե չհայտնեց, ապա ուրեմն ակամա, քանզի հաղթությունը, որ տանում են այժմ հյուսիսայինը հարավայնոց վերա, շատ և շատ ծանրանում են Անգլիո սրտին:

Անգլիան ուրախ էր, մինչ, սորանից մի քանի ամիս հառաջ, հարված հարվածի քամակից ընդունում էր Հյուսիսային Ամերիկան<sup>1</sup>:

Պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին շատ օտարերկրացիներ: Հյուսիսային նահանգների զորքերի շարքերում ստրկատերերի դեմ կռվում էին էմիգրանտներ՝ Գերմանիայից, Հնդաստանից, Թուսաստանից և այլ երկրներից: Այսպես, Ա. Ր. Դերցենի ծանոթներից մեկը՝ ռուս էմիգրանտ Ի. Վ. Տուրչանինովը (1822—1901) գլխավորում էր Իլինոյսի կամավորների 19-րդ դունդը և հետագայում, մի քանի ռազմական օպերացիաների հաջող ղեկավարման համար, ստացավ բրիգադային գեներալի աստիճան<sup>2</sup>:

Հետաքրքրական է, որ 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմին մասնակցել են նաև հայեր<sup>3</sup>: Նրանցից ոմանք, որպես կամավորներ ընդունվեցին Հյուսիսային բանակի շարքերը, իսկ մյուսները՝ բժիշկներ Միմեն Մինասյանը, Գալստյանը և Պարոնիկ Մաթևոսյանը ծառայում էին Ֆիլադելֆիայի զինվորական հիվանդանոցներում<sup>4</sup>:

Քաղաքացիական պատերազմն ԱՄՆ-ում ժամանակին լայնորեն լուսաբանվել է ինչպես ամերիկյան, այնպես էլ արևմտա-ևլրոսկական պարբերական մամուլում: Ամերիկյան ռեդիկալիստական մասին քիչ չեն գրել նաև ռուսական շատ թերթեր ու ամսագրեր:

<sup>1</sup> Մ. Նալլանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 43:

<sup>2</sup> А. В. Ефимов, Очерки истории США, Москва, 1958, էջ 338—350:

<sup>3</sup> ԱՄՆ-ում բնակվող հայերի թիվը 1870 թ. կազմում էր ընդամենը 89 մարդ (տե՛ս The Armenians in Massachusetts, Boston, The Armenian Historical Society, 1937, էջ 26):

<sup>4</sup> М. Vartan Malcom, The Armenians in America, Boston-Chicago, 1919, էջ 58—59: Ի դեպ, հիշված Գալստյանի, Մաթևոսյանի և նրանց ընկերներից մեկի, Յուսուֆյանի մասին գեոեա 1863 թ. «Արշալույս Արարատյան» երկարաթերթում տպված են հետևյալ տողերը. «Նյու-Յորքեն կղերն, թե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ բժշկական արհեստին ուսմանը հետևող քանի մը հայ երիտասարդներ մոտերս իրենց օրինավոր վկայականը ստացել են: Այս նոր ուսյալ հայազգի բժշկաց անվանքն են. տոբթեր Կարապետ Գալստյան կոնստանդինոպոլսեցի, տոբթեր Պարոնիկ Մաթևոսյան ակնեցի և Դաւիթյան Կոնստանդինոպոլսեցի, տոբթեր Պարոնիկ Մաթևոսյան ակնեցի և Դաւիթյան Կոնստանդինոպոլսեցի: Այս ետրերն վերաբույժ աստիճանգործ է» («Արշալույս Արարատյան», 1863, մայիսի 4):

<sup>5</sup> Մ. Նալլանդյան, էջ 2:

Ի՞նչ դիրք է գրավել ժամանակի հայ պարբերական մամուլը, ինչպես էր այն գնահատում ու լուսարանում ԱՄՆ-ում 1861—1865 թթ. տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները:

Նախ պետք է նշել, որ քաղաքացիական պատերազմի մասին իր ժամանակի հայկական թերթերի ու ամսագրերի մի մասը լուսնալույս է հաղորդում չափազանց լատինական լեզվով՝ «ազգային խնդիրների» սահմաններին: Այդպիսիների թվին էին պատկանում, որոնք էլ գա տարօրինակ լինի, «Հյուսիսափայլ», «Մեղու», «Կռունկ Հայոց աշխարհի», «Ծաղիկ», «Ժամանակ» և այլ հանդեսները:

Սակայն, հայ պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններ 1861—1865 թթ. աշխուժորեն արձագանքում էին Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին և աշխատում իրենց ընթերցողներին անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդել այդ մասին: Պատկանելով տարբեր ուղղությունների, նրանք, իհարկե, տարբեր մոտեցում ունեին կատարվող անցքերի նկատմամբ և միևնույն հաջողության միջոցով չէին կատարում իրենց այդ խնդիրը:

Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին տեղեկություններ հաղորդող հայկական պարբերականներից մեկը «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթն էր (Թիֆլիս, խմբագիր՝ Ստեփանոս Բահանա Մանդինյանց, այնուհետև Պետրոս Սիմոնյանց): Նյութեր քաղելով գլխավորապես ռուսական և անգլիական թերթերից, պարբերականն իր էջերում հաղորդումներ էր դետեղում պատերազմական գործողությունների ընթացքի և ԱՄՆ-ի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի մասին, տպագրում հոդվածներ ու քաղաքական տեսություններ, որոնցում փորձեր էին արվում բացահայտելու ամերիկյան ռեալության իրականությունը ու նշանակությունը, ցույց տալու եվրոպական տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գիրքը ԱՄՆ-ի նկատմամբ և այլն: Հանդեսում տեղ են գտել նաև մի շարք ակնարկներ ԱՄՆ-ի խոշոր պետական գործիչների, ներքին-ստրուկների և այլ հարցերի մասին: Այսպես օրինակ, դեռևս 1859 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համարներում տպագրված է ընդարձակ հոդված (թարգմանություն ֆրանսերենից) Բենիամին Ֆրանկլինի մասին: 1864 թ. մայիսի 23-ի համարում դետեղված է հոդված Ամերիկայում երեսնանյոթ տարեկան վերաբերյալ, 1866 թ. դեկտեմբերի 10-ի համարում՝ ներքին-ստրուկուզու փոփոխության մասին (թարգմանություն ռուսերենից) և այլն:

Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվների վերաբերյալ տեղեկությունները հանդեսը տպագրում էր մեծ մասամբ առանց իր մեկնաբանությունների: Ահա, օրինակ, ինչպես էր նա տեղեկացնում իր ընթերցողներին 1864 թ. գարնանը ԱՄՆ-ում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին. «Նորերումս Հյուսիսային և Հարավային ամերիկացիների մեջ չորս մեծ պատերազմ է եղել: Նրանցից առաջինը տեղի է ունեցել ապրիլի 23-ին (մայիսի 5-ին), երկրորդը՝ ապրիլի 24-ին (մայիսի 6-ին): Հյուսիսային զորքերի հրամանատարն է Գրանտ զորապետը, Հարավայիններինը՝ Լի: Հաղթությունը անորոշ մնաց և երկու կողմից էլ շատ մարդ ջարդվեցավ: Նյու-Յորքից հետևյալ տեղեկությունները տալիս են երկու կողմի նշանավոր կորուստի վրա: «Լի զորապետի զորքերից, ինչպես երևում է, պատերազմի մեջ ընկան 8 000 մարդ և 20 000-ի չափ վիրավորվեցան: Պատերազմից հետո Լի քառասունը ութը ժամ զինադադարում խնդրեց, որ մեռելներին թաղեն. բայց Գրանտը մերժեց, ասելով թե՛ ինքը մեռելներին թաղելու ժամանակ չունի: Այս պատերազմների մեջ ամբողջ գնդեր

ոչնչացան: Նյու-Յորքի Խններորդ զնդում, որ 600 մարդից էր բաղկանում, այժմ մնացել է միայն 40 հարյուրամյակ և 15 զինվոր: 73-րդ գունդը 700 զորքից 620 մարդ է կորցրել: Ռորինդոնի խումբը զրեթե բոլորովին փչացավ և ուրիշ շատ զնդեր վնասվեցան: Յոթը նշանավոր զորավարներ ընկան պատերազմի դաշտը...»<sup>1</sup>:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում «Մեղու Հայաստանի»-ում տպագրված այն հոդվածները, որոնցում խորհրդածություններ են արվում Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին և փորձ կատարվում զնահատելու տեղի ունեցող անցքերը: Շարաթաթերթի գեղեւ 1861 թ. նոյեմբերի 4-ի համարում զետեղված Ա. Ն. Սանահնեցու «Ամերիկայի ներկան և ապագան» հոդվածում կարդում ենք. «...Հարավային նահանգները շատ ունենալով իրանց ձեռքի տակ ճորտեր կամենում են, որ ճորտերը չազատվեն և միևնույն ժամանակ ուզում են սկսել ազատ ծովային առևտուր (առանց մաքս պահանջելու). նորա ցանկանում են իրանց նավահանգիստները բաց անել ամեն կերպ վաճառականների նավերի համար և էնդրով Հյուսիսային նահանգների վաճառականությունը վնաս հասցնել: Իսկ Հյուսիսային նահանգները իրանց կողմից գերիք վաճառելը կամենում են վերջացնել, բայց իրանց վաճառականական օգուտը պահպանելով փակում են իրանց նավահանգիստները այլազգի նավերի համար: Էստեղ բարիչացնել Հյուսիսային նահանգներն հարավայինների հետ ամենևին չի կարելի, որովհետև ոչ առաջինը իրանց պահանջ-մունքներից և ոչ ետինքը իրանց պահանջմունքներից ձեռք չեն վեր առնելու: Իհարկե պատերազմը էստեղ անշուշտ պետք է սկսվեր: Բայց թե ինչ օգուտ պետք է դուրս գա էդ ազգային և ժողովրդական պատերազմից: Մի հայտնի ճշմարտություն է, որ Հյուսիսայինքը հաղթող կհանդիսանան հարավայնոց վրա, որովհետև Հյուսիսայինքը թե զորքով թե փողով և կամ մտավոր զորությամբ ուժեղ են քան թե հարավայինքը: Հայտնի է նմանապես, որ պատերազմը շուտ չէ վերջանալու և թե վերջը երկու պատերազմող կողմերն էլ պետք է թուլանան»<sup>2</sup>:

Խոսելով ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի պատճառների մասին հոդվածագիրը նկատում էր. «Միացյալ Նահանգները իրանց 77 տարվա դրությունից հետո հիմա բաժանված պատերազմում են իրանց մեջ. և պատճառը գերելու առևտուրն է: Ամերիկայի պատերազմը վերջինն է պատմության մեջ, որ ճորտերն ու գերիքը իրանց անկախությունը ձեռք բերելու համար զոհ են լինում: Մի այսպիսի գործ արժան էր տեսնել էն հին բարբարոսական դարերումը և ոչ թե այս 19-րդ դարումը և էն էլ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պես լուսավորյալ երկրումը: Այդտեղ մենք տեսնում ենք անզուսակսական ազգի սերունդներին պես... աշխատում են սաղ երկրագունդը իրանց ձեռքը գցել: Մուս կողմից մենք տեսնում ենք սեւամորթ ճնշված ու լծի տակ ընկած սաղ ազգ, որը որ մարդ գոյով իրա նման մարդի ձեռքին անասնի տեղ է համարվում: Պետք է ասել, որ հենց նահանգների հիմնադիր Վաշինգտոնն էլ միտք ուներ ազատել գերիներին, այնուհետև նահանգների երեւելի պատմաբանական անձինք միշտ աշխատել են հիշյալ միտքը գլուխ բերել»<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1864, հունիսի 13:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1861, նոյեմբերի 4:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

Անդրադառնալով նույն հարցին «Մեղու Հայաստանին» 1864 թ. ընդդժում էր, որ «ազատության կատարյալ զաղափարը պատճառ դառավ այն արյունահեղ պատերազմին հիշյալ նահանգների մեջ, որն որ մինչև ցայժմ էլ շարունակվում է»<sup>1</sup>:

Ինչպես 1861 թ., այնպես էլ հետագա տարիներին «Մեղու Հայաստանին» պաշտպանում էր Հյուսիսային նահանգներին, և նրանց ցանկությունը՝ վերացնել ստրկությունը, համարում էր «ազնիվ նպատակ»։ 1866 թ. հունվարի 15-ի համարում տպագրված «Քաղաքական տեսության» մեջ, օրինակ, նորից այդ միտքը զարգացնելով, շարաթաթերթը ավելացնում էր, որ 1865 թ. մարդկության պատմության մեջ նշանավոր եղավ ստրկության վերացումով<sup>2</sup>:

Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվի մասին մանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել Կ. Պոլսի «Մասիս» շաբաթաթերթում (խմբագիր Կ. Ս. Յուսուֆյան)։ Հանդեսի «քաղաքական» բաժնում պարբերաբար հաղորդագրություններ են տպվել մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ։ Ահա մի քանի օրինակ այդ հաղորդագրություններից։ 1862 թ. մարտի սկզբներին «Մասիսը» գրում էր. «Ամերիկայեն եկած վերջին լուրերը կը ծանուցանեն թե հյուսիսային ամերիկացիները նոր և մեծ հաջողություններ ձեռք բերել են հարավայնոց դեմ։ Այս վերջինները քանի մը պատերազմներու մեջ հաղթվելով Քոլումպիսի գավառեն քաշվելու ստիպվել են։ Ծովու վրա ալ մեծ պատերազմ մը եղեր՝ հաբսվայնոց նավատորմիցը շարաշար հաղթվել ու բնաջինջ եղեր է. երկու կողմանե հազարեն ավելի մարդ ջարդվել կամ վիրավորել են և երեք հազար հարավայինը գերի ինկեր են։ Նլիդապեթ-Սիթի քաղաքը մոխիր եղեր է, և հիմա հյուսիսայինները հարավայնոց նորֆոլք քաղաքին վրա կը քայլեն եղեր»<sup>3</sup>:

Թերթի 1863 թ. հուլիսի 13-ի համարում կարդում ենք. «Ամերիկայեն եկած վերջին լուրերը կը ծանուցանեն թե հունիս 19-ին հյուսիսականաց և հարավայնոց մեջ մեծ պատերազմ մը եղեր է, որ երեք օր շարունակել է և վերջապես հարավայինը հաղթվել են։ Նրկու կողման կորուստն էլ մեծ է. հարավայինը 30.000, իսկ հյուսիսայինը 20.000 մեռյալ ունին եղեր... Հարավայնոց Վիրսպուրկ քաղաքը պակասությունն անձնատուր եղեր է հյուսիսականաց և 18.000 հոգի գերի ինկեր են։ Հարավայինը պատգամավորները զրկել են հյուսիսականաց լինելուն նախազահին, բայց նախազահը չէ ընդունելը՝ զանոնք»<sup>4</sup>:

1863 թ. հոկտեմբերին ռուսական մի քանի ռազմանավեր, ի նշան իրենց համակրանքի ղեպի Հյուսիսային նահանգները, խարխալ գցեցին Նյու-Յորքի նավահանգստում։ Ամերիկացիները մեծ ոգևորությամբ ու ջերմությամբ ընդունեցին ռուս նավաստիներին։ Այս փաստի մասին «Մասիսը» հաղորդում էր. «Նյու-Յորքեն եկած վերջին լուրերուն մեջ ամենեն կարևոր և ուշադրության արժանի է Ռուսաց նավախումբի մը հոն հասնիլը, որուն համար ամերիկացիք ուրախության տոն կատարել են։ Արդեն շորս ռուսական պատերազմի նավ մտեր են Նյու-Յորքի նավահանգիստը և հինգ ալ կսպասվին եղեր»<sup>5</sup>:

<sup>1</sup> «Մեղու Հայաստանին», 1864, հունվարի 4:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1866, հունվարի 15:

<sup>3</sup> «Մասիս», Կ. Պոլս, 1862, մարտի 3:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, 1863, հուլիսի 13:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, 1863, հոկտեմբերի 12:

«Մասիսը» լայնորեն տեղեկություններ էր քաղում ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական մամուլից, ինչպես նաև Վիեննայի «Պրես» թերթից, որտեղ, ինչպես հայտնի է, Մարքսը բաղմաթիվ հոդվածներ հրապարակեց Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի վերաբերյալ: Թերթը քաղվածքներն տպում էր նաև նշանավոր մարդկանց կարծիքները ամերիկյան իրադրությունների մասին: Այսպես օրինակ, շարաթաթերթի 1862 թ. փետրվարի 10-ի համարում տպագրված է Վիկտոր Հյուգոյի կարծիքը, որտեղ, իմիջիայլոց, ասված է. «Գերության ջնջվիլը այսօրվա օրարանս խոհաց գերագույն նպատակն է... Գերությունը վերը մըն է Ամերիկայի գեղատեսակ հասարակապետության երեսին վրա»<sup>1</sup>:

Ժամանակին շատ է խոսվել այն մասին, թե ինչպես ԱՄՖՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի պատճառով Անգլիան ու Ֆրանսիան չեն ստանում բամբակ, որի հետևանքով փակվում են գործվածքեղենի բաղմաթիվ գործարաններ և առաջ է դալիս գործազրկություն, բանվորները ընկնում են նյութական խիստ ծանր կացության մեջ: Անգլոդառնայով իր ժամանակի այս հուղող հարցին, «Մասիսը» գրում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ ծագած համառ և կատաղի պատերազմին երեսն Գաղիո և Անգլիո մեջ բամբակեղենի գործարաններու գոցվիլն ու անթիվ գործավորներու առանց հացի հետին թշվառության մեջ տվայտիլը երկու տերությունց ալ մեծ մտմտուք պատճառած է, մանավանդ Անգլիո, ուր ութսուն հազար ընտանիք բամբակագործությամբ կապրեին: Արդեն այս թշվառ արարածներն անոթի ջարդվել և զատելու համար Անգլիո մեջ եղած բոլոր բարեգործական ընկերությանց սնտուկներն պարսպեցան և խնայության գանձարաններուն մեջ ստակ չմնաց: Սակայն թշվառությունն օր քան զօր կավելնա և Ամերիկայի պատերազմին ալ շուտով վերջանալուն հույս չերեիր: Ի՞նչ պիտի ընեն, ինչպե՞ս պիտի ապրին այսքան հաղարավոր ընտանիք.— ամեն մարդ այս կը հարցնեն իրարու և վտանգին մեծությունը նկատելով կը սոսկան»<sup>2</sup>:

Միացյալ Նահանգների քաղաքական կյանքի ամենախոշոր իրադարձություններից մեկը 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի պրեզիդենտական ընտրությունն էր, երբ, ինչպես հայտնի է, երկրորդ անգամ պրեզիդենտ ընտրվեց Աբրահամ Լինկոլնը: Այդ կապակցությամբ թերթը հետևյալ խորհրդածություններն էր անում. «Ամերիկայի եղբայրասպան պատերազմը տակավին միևնույն կատաղությամբ կը շարունակվի՝ ինչպես անցյալ տարի, և հետզհետե երևան եկած զեպրերը հաշտության ակնկալությունները խաբեցին: Նախագահի ընտրությունը կատարվեցավ ի նպաստ պ. Լինկոլնի: Այս մեծ պարագայիս մեջ հյուսիսային նահանգները դարմանալի հաստատամտության և միաբանության օրինակ մը ցույց տվին բոլոր աշխարհի: Եվրոպայի մեջ շատերը կը կարծեն թե պ. Լինկոլն իր համարումը կորուսած է այսպիսի Կհեկի պատերազմի մը սկզբնապատճառ ըլլալուն համար, և թե իր տեղն ավելի չափավոր մեկը պիտի նստի, և հետևաբար, հաշտության բանակցություններն անմիջապես պիտի սկսին: Սակայն, քվեից բաղմաթիվ վկայությունը ցույց տվավ, որ հյուսիսայինը դյուրությամբ կը կրեն այս մեծ պատերազմին բոլոր աղետները, և չեն

<sup>1</sup> «Մասիս», 1862, փետրվարի 10:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1862, հուլիսի 25:

ուզեր երբեք թույլ տալ, որ իրենց ազգին առջև նախանձորդ հասարակապետություն մ ալ հաստատվի»<sup>1</sup>:

Այս տողերը գրելուց մոտ մեկ ամիս անց շարաթաթերթը արդեն չէր կասկածում, որ հաղթությունը հյուսիսայինների կողմն է: Փետրվարի սկզբներին նա հայտնում է. «Ամերիկայի մեջ հյուսիսայնոց դատը դրեթե վաստակվելու մոտ է, և հետզհետե եկած լուրերն հարավայնացոց ըրած նորանոր կորուստը կը ծանուցանեն»<sup>2</sup>:

«Մասիսը» դրականորեն էր արտահայտվում Արրահամ Լինկոլնի գործունեության մասին: Հռչակավոր պրեզիդենտի սպանության առիթով թերթը դրում էր. «Պ. Լինքոլն իր դարմանալի հաստատամտությամբ և իր անրիժ ուղղությամբն Ամերիկայի ժողովրդյան սիրտը դրաված էր, և ինքն եղած էր որ նույն իսկ հյուսիսայնոց ղեկավարուն ձախորդության ժամանակներն՝ առանց հուսահատության ճիկ մը հանելու՝ իր գործն անհնկուն հաստատամտությամբ հառաջ տարած էր: Ոչ որ կարող էր իր տեղը լցնելու, և այս էր պատճառը, որ գրեթե միահաղույն քվեարկությամբ դարձյալ իր պաշտոնին մեջ հաստատվեցավ»<sup>3</sup>:

Պետք է նկատել, որ շարաթաթերթը ընդհանուր առմամբ ժլատ էր իր գնահատականների մեջ և աշխատում էր «անկողմնակալ ակառնատեսի» դիրքերից շարադրել քաղաքացիական պատերազմի և նրա հետ կապված դեպքերի ընթացքը:

Զմյուռնիայում հրատարակվող «Արշալույս Արարատյան» երկշաբաթաթերթը (խմբագիր Ղուկաս Գ. Պալղազարյան) նույնպես աշխատել է լուսարանել Միացյալ Նահանգներում կատարվող անցքերը և նրանց մասին տեղեկություններ հաղորդել իր ընթերցողներին: Թերթի գրեթե բոլոր համարներում զետեղված են հաղորդագրություններ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքի և երկրում տեղի ունեցող մյուս կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ: Նրա էջերում այդ նույն հարցերի մասին հաճախ թարգմանաբար տպագրվել են հոդվածներ անգլիական ու ֆրանսիական թերթերից և մասնավորապես Լոնդոնի «Թայմս»-ից ու «Մորնինգ Պոստ»-ից:

Միացյալ Նահանգներում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին հաղորդագրություններ զետեղելուց բացի հանդեսը փորձում էր լուսարանել և գնահատական տալ կատարվող անցքերին: Քաղաքացիական պատերազմը, օրինակ, նա համարում է «ղժրախտ և ցավալի» երևույթ, դատափետում է բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են շարունակել այն ու չեն ուզում համաձայնության գալ և հաշտություն կնքել: Գտնելով, որ Արրահամ Լինկոլնը ղեկ է հաշտության գաղափարին, թերթը բացասաբար է արտահայտվում հռչակավոր պրեզիդենտի մասին: «Յուր նպատակը հառաջ տանելու համար Լինկոլն նախագահը կոնթաց է այն զորավոր կուսակցության վերա, որ պատերազմին սաստկությամբ շարունակվիլը կուզե և ամենևին ականջ չկախեր բարեկամական կարգադրության և հաշտության առաջարկությանց: Այս կերպիվ մասնավոր օգուտները և գահասիրությունները մեծ վնաս կպատճառեն ընդհանուր օգտից, անվերջանալի պահելով այս համազգային ղժրախտ ու ցավալի պատերազմը»<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> «Մասիս», 1863, հունվարի 3:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, մարտի 8:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, ապրիլի 24:

<sup>4</sup> «Արշալույս Արարատյան», Զմյուռնիա, 1864, փետրվարի 21:

Նույն դիրքերից էր ելնում թերթը, երբ հետևյալ դատողություններն էր անում. «Ամերիկայեն հասած լուրերը կծանուցանեն, թե Հյուսիսային Միացյալ Նահանգացի դաժնեք միստր Լինկոլն 400 հազար քվեից առավելությամբ վերահաստատվեցավ իր նախագահական բարձր պաշտոնին մեջ, հետևաբար հաշտության հույսը առայժմ բոլորովին անհետ եղավ, վասնզի հայտնի է, որ միստր Լինկոլն պատերազմի շարունակությունը կուղե ամենայն դորությամբ, մինչև որ հարավային նահանգները պարտավորվին միությունը ընդունելու Սակայն հարավը ամենևին չուղեր միանալ Հյուսիսայինոց հետ և յուր գերիները չինժոր կգրե այնու պայմանով, որ եթե ժամանակ մը ծառայելու ըլլան, իրենց ազատությունը ստանան: Չեմք դիտեր թե այս կերպով հարավայինք բավական դորություն պիտի ստանան, որպեսզի կարող ըլլան հյուսիսայինոց վերա որոշիչ հաղթություն մը ընելու: Հասարականորեն չկարծիր, բայց ցավալին այն է, որ հարավայինոց այս եղանակով քիչ մը դորանալը պատճառ պիտի ըլլա պատերազմին երկար ժամանակ դիմանալուն»<sup>1</sup>:

Հավատարիմ իր այն տեսակետին, թե քաղաքացիական պատերազմը վնասակար ու կործանարար է, «Արշալույս Արարատյանը» մի այլ կապակցությամբ գրում էր.

«Ամերիկայի մեջ համազգային պատերազմը կը շարունակվի հյուսիսային և հարավային դաշնակցությանց մեջ, և մինչև ցայսօր տակավին որոշիչ հաղթություն մի տեղի չունեցավ ո՛չ մեկ կողմեն և ո՛չ մյուս կողմեն: Գաղիո տերության ըրած խաղաղասիրական առաջարկության ի՛նչ ազդեցություն ըսելը և ի՛նչ վախճան ունենալը դեռ հայտնի չէ: Այսուամենայնիվ հաջող վախճան մի չկրնար հուսացվիլ, վասնզի երկու ընդդիմամարտ կողմանց զորությունը, դժբախտաբար, երթալով կալիֆոռնիա ու դինժորական դորությունն ալ գրեթե հավասար է թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային կողմը: Ուստի այս պատճառով է, որ պատերազմը կերկարի ի կործանումն համազգային ժողովրդոց և ի մեծ վնաս բոլոր աշխարհի»<sup>2</sup>:

Թերթը իր էջերում ղեկավար է մանրամասն տեղեկություններ 1864 թ. պրեզիդենտական ընտրությունների մասին: Միացյալ Նահանգների երկու քաղաքական պարտիաների ընտրական ծրագրերը նա հետևյալ կերպ էր պատկերում. «Հասարակաստության նոր նախագահին ընտրությունը վրայոք ծանր երկպառակություն կա Ամերիկայի հյուսիսային նահանգացի մեջ: Ռամկասկետական (դեմոկրատական—Մ. Ն.) կուսակցությունը, որ զորավոր է ու օրրստօրե զորանալու վրա է, Մաք-Քլեյնեն զորապետը ընտրեցին իբրև ապառնի նախագահ հասարակաստության: Այս կուսակցությունը կփափաքի, որ հաշտությունը օր առաջ ի գործ դրվի և հետևաբար խաղաղության պաշտպան հռչակված է. սակայն կպահանջե, որ Հարավը Հյուսիսին հետ միավորվելով հաշտություն ըլլա... Հասարակաստական (ռեսպուբլիկական—Մ. Ն.) կուսակցությունը, որուն հետ են դինժորականները, կուղեն, որ այժմյան Լինկոլն նախագահն փերստին ընտրվի: Այս կուսակցությունը, որ պատերազմասեր համարված է և քիչ ազդեցություն չունի, ըստ որում իշխանությունը յուր ձեռքն է այժմ, ամենևին չուղեր որ որևէ կերպով զիջում մի ընել հաշտությունը ձեռք բերելու համար, այլ կպահանջե, որ պատերազմը ամենայն սաստկությամբ

<sup>1</sup> «Արշալույս Արարատյան», 1864. Նոյեմբերի 28:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1863, փետրվարի 23:

հառաջ երթա, մինչև որ հարավային նահանգները հաղթվին և պարտավորվին զերոյթյունը ջնջել ու առաջվան պես միավորվիլ հյուսիսայնոց հետ»<sup>1</sup>։

Զմյուռնիայում հրատարակվող հայկական պարբերականը հաճախ կրկր-նում էր անգլիական ու ֆրանսիական հետադեմ թերթերի հորինած, իրակա-նությունը չհամապատասխանող լուրերն ու մտքերը։ Բնորոշ է այդ տեսակե-տից այն, որ հակառակ փաստերին, հակառակ այն բանին, որ ակնհայտ էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի թշնամական դիրքը Միացյալ Նահանգների նկատ-մամբ, նա գրում էր, թե Անգլիան ու Ֆրանսիան իրր շեղոր դիրք են բռնել և չեն ցանկանում խառնվել Միացյալ Նահանգների ներքին գործերին՝ քաղաքա-ցիական պատերազմին։ Քաղիան, որ շատ ժամանակ չկա փորձ մի փորձեց բարեկամական միջնորդություն մը բնելու ի նպաստ հաշտության և չ'հաջողե-ցավ, այժմ կամա ակամա բոլորովին հեռու կմնա այսպիսի բնթացքն մի։ Անգլիան նմանապես կուզե մեծ ճշտությամբ հաստատուն պահել յուր շեղո-րությունը և ամենևին չ'վշտացնել Հյուսիսային Միացյալ Նահանգաց կառա-վարությունը, ինչպես հայտնապես դրուցեց Մեծին Բրիտանյո արտաքին գոր-ծոց տեսուչ լորտ Ճոհն Ռասելը՝ մոտերս բրած հրապարակական ատենախոսու-թյան մը մեջ»<sup>2</sup>։

Անգլիական նույն թերթերին էր կրկնում «Արշալույս Արարատյանը», երբ հրապարակում էր հետևյալ հաղորդագրությունը. «Կըսվի թե Ռուսիո տերու-թյան և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց հասարակապետության մեջ զադտնի զաշնակցություն մի հաստատված է։ Այս զաշնակցությամբ Ռու-սիան կխոստանա օգնական ըլլալ Միացյալ Նահանգաց ի դիպվածի, որ պա-տերազմ մի ունենան Գաղիո և Անգլիո հետ։ Ռուսիո կառավարությունը արդեն նավատորմից մը ուղարկած է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, ուր վաթ-սուն հատ զրահավորյալ շոգենավեր ևս շինել կուտա կըսեն։ Այն նավերը պիտի լըմբնան և պիտի հանձնվին իրեն՝ ներկա տարվույս վերջը և հընթացո առա-ջիկա ամիս»<sup>3</sup>։

Հարկ է նկատել և այն, որ պարբերականի էջերում երբեմն տպագրվում էին հակասական տեղեկություններ։ Այսպես օրինակ, 1863 թ. օգոստոսին թերթը իր բնթերցողներին հավատացնում էր, թե հարավային նահանգների զրոյթյունը ծանր է և նրանք ստիպված են հաշտություն խնդրելու։ «Ամերիկայի մեջ համազգային արյունահեղ կոիվը կշարունակվի և մինչև ցայսօր տակա-վին այնպիսի որոշիչ պատերազմ մի չեղավ, որ կարող ըլլա մոտավոր հաշտու-թյան մի ակնկալություններ տալ։ Այսուամենայնիվ հյուսիսային զաշնակցու-թյան գորարանակը օրըստօրե հառաջանալու վերա է և հավանականաբար հարավին զաշնակցությունը վերջապես նեղը մնալով՝ հաշտություն պիտի խնդրե»<sup>4</sup>։ Մի քանի ամիս անց, 1863 թ. դեկտեմբերին, նույն թերթը գրում էր. «Հարավային գորարանակը տակավին մեծամեծ ու հզոր միջոցներ ունի հյու-սիսային հարձակմանցը դեմ դնելու»<sup>5</sup>։

<sup>1</sup> «Արշալույս Արարատյան», 1863, սեպտեմբերի 10։

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1863, հոկտեմբերի 5։

<sup>3</sup> Նույն տեղում, նոյեմբերի 2։

<sup>4</sup> Նույն տեղում, օգոստոսի 10։

<sup>5</sup> Նույն տեղում, դեկտեմբերի 14։

Ընդհանրապես կարելի է ասել, որ ինչպես Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի, այնպես էլ միջազգային նշանակություն ունեցող մյուս հարցերի լուսարանման գործում «Արշալույս Արարատյան» երկշաբաթաթերթը հանդես էր բերում էկլեկտիզմ և ոչ հստակ դիմ:

Ամերիկյան պլանտատոր-ստրկատերերի դեմ է արտահայտվել «Եվրոպա» շաբաթաթերթը (Վիեննա, հրատարակություն Մխիթարյանների): Խոսելով Միացյալ Նահանգների հարավային մասերում տիրող կարգի և ստրուկների ծանր վիճակի մասին նա 1862 թ. գրում էր, որ Հարավային նահանգները «իրենց մեջ ստացվածքի իրավունքը, ինչպես նաև օրենքներն շնորհիվ ուրիշ ամեն իրավունքներն ու առանձնաշնորհությունները, միայն քանի մը ընտանյաց ու անոնց հաջորդներուն վրա ամփոփած են, իսկ մնացյալ ժողովուրդը՝ չէ թե միայն ամեն քաղաքական ու ընկերական արտոնություններն զուրկ է, այլ տիրող մասը զինքը խիստ հպատակության, ծառայության ու գերության մեջ կը բռնէ: Արտոնացյալ դասին ամեն մեկ անձ իրավունք ունի իր հարստության համաձայն անթիվ անհամար մարդիկներ գնելու, իրեն ստացված ընելու, և օրենքը զինքը միշտ անոնց վրա իրրե բացարձակ տեր կը ճանչնա ... Բնակիչները երկու կարգի կը բաժնվին, այսինքն Ազատ մարդիկներու և Գերիններու: Ազատներն ամեն կողմանե իրարու հավասար ըլլալով, կրնա ըլլալ, որ գերիններու բաղմության տեր եղողը մեծ նախանձավորությամբ ու հաստատությամբ ազատության և հավասարության պաշտպան ելլէ: Բայց նույն ազատությունն ու հավասարությունն որո՞ւն համար է. միայն իր արտոնացյալ դասին կամ իրեն պես ազատ եղողներուն համար: Իսկ անդին արտոնացյալ շեղող դասին կամ գերիններուն մշտատե գերությունը բնության օրինաց պես անփոփոխական բան մը համարված է»<sup>1</sup>:

Թերթը նշում էր, որ հյուսիսային նահանգներում իշխող է ռամկապետական, իսկ հարավային նահանգներում ազնվապետական սկզբունքը: «Աս ամերիկյան պատերազմը՝ հասարակորեն իրրե պարզ ռամկապետական ձևադրություն մը կը նկարագրվի, որուն վախճանն ըլլա դաշնակցության ամեն նահանգներուն մեջ քաղաքային իրավանց հավասարություն խոթել, ամեն անձի հավասար ազատություն տալ և ստացվածոց կողմանե ու մարդկային ընկերության մեջ պատվական համարված իրերուն նկատմամբ հավասար մասնակցություն հաստատել... Ստույգ է՝ Միաբանյաց Նահանգներուն շատերն ավելի ռամկապետական սկզբանց կը հետեին, և աս սկիզբն իրենց մեջ հետըզհետե ավելի ընդհանրանալու և զորանալու վրա է, սակայն ուրիշ տիրող մ'ալ կա, որուն վրա թեև քիչ անգամ կը խոսվի, բայց նույնպես իրական ու աչքի դարձող է, այսինքն է տիրապետելու սկիզբը: Նույն Միաբանյալ Նահանգներուն ռամկապետական ըլլալուն վրա ապրակույս չկա, բայց ան նահանգներուն հարավայինները՝ թեպետ Սահմանադրությունին ռամկապետական սկզբունքներով լեցուն է, բայց իրենք՝ ըստ այժմու նշանակության բառին ռամկապետական կոչվելու իրավունք չունին, այլ են ազնվապետական ու սաստիկ խիստ ազնվապետական»<sup>2</sup>:

Ստրկատերերը, ինչպես հայտնի է, աշխատում էին ցույց տալ, որ քաղաքացիական պատերազմի պատճառը ստրկության վերացման հարցը չէ: Չհա-

<sup>1</sup> «Եվրոպա», Վիեննա, 1862, Ե հատ., թիվ 13:

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

մաձայնելով հարցի այդ մտացածին, ոչ ճիշտ մեկնարանման հետ «սփրոպան» գրում էր. «...Հարավային գավառներուն դաշնակցութենեն բաժանվիլ ուղեւուն և անկե ծագած Ամերիկայի հիմակվան քաղաքային պատերազմին պատճառը միայն գերյաց խնդիրն է, և ոչ թե ուրիշ քաղաքական պատճառ մը, ինչպես իրենք հաստատել կուզեն: Պատերազմին ինչ վերջ ունենալը չիղիտցվիր, բայց աս ստույգ է, որ այսպիսի պատերազմի մը մեջ, ուր խնդիրը գերության վերացումն կամ չվերացվելուն վրա կը դառնա, բոլոր նվրոպայի ազգաց համակրությունն արդար, իրավացի ու ազնվական բանի մը համար արյուն թափող հյուսիսային գավառներուն ամբի կը հակի»<sup>1</sup>:

Քաղաքացիական պատերազմի նշանակության մասին թերթը արտահայտում էր հետևյալ կարծիքը. «Հիմիկվան ժամանակս ընդհանուր խոսակցության յշութեան մէկն եղած է Հյուսիսային Ամերիկայի Միաբանյալ Նահանգաց պատերազմը, որուն կատարածն կախված է նույն կողմանց ապագա վիճակը: Եւ թեպետ մարդ չհավանի ոմանց կարծիքին, որոնք նույն պատերազմին հաջողութենէն կամ չաջողութենէն հառաջ գալու հետևությունները չափազանց կերպով կը մեծցնեն, մինչև կրսն թե բովանդակ մարդկության վրա պետք է, որ ազդեցություն ունենա, բայց և այնպես պետք է, որ տեսնե թե շատերուն համարածին պէս ալ բոլորովին աննշան դեպք մը չէ»<sup>2</sup>:

Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի մասին շատ է գրել Կ. Պոլսի «Ավետարներ և շտեմարան պիտանի գիտելյաց» ամսաթերթը, որը հանդիսանում էր ամերիկյան միսիոներների և հայ բողոքականների օրդանը: Այստեղ, մասնավորապես 1864—1865 թթ. պարբերաբար և բավական մանրամասնորեն տեղեկություններ են հաղորդվել պատերազմական գործողությունների և դրանց հետ կապված այլ անցքերի վերաբերյալ: Ահա մի օրինակ այդ հաղորդագրություններից: 1864 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած պատերազմական անցքերի մասին հանդեսը գրում էր. «Միացյալ Նահանգաց ծայրի նահանգներն մէկն եղող Միսսուրին, որ թեև Հարավը իրեն վերաբերյալ կը սեպեր, բայց Հյուսիսին ձեռքն անցած էր, Հարավի բանակը աս նահանգը գրավելով շատ փնաս տված թե հասարակաց և թե մասնավորաց ստացվածքի տվերմունք պատճառելով, թեև աս տեսակ ասպատակությունները որչափ որ վնասակար ալ ըլլան, մնայուն փնաս մը չեն կրնար ընել Հյուսիսին: Ծեններալ Կրանթին բանակը տակաւին Ռիչմոնտը պաշարելու գործին պարապած է, որ թեպետ ծանր՝ բայց հաստատուն կերպով հառաջ կերթա: Մեկ քանի սաստիկ պատերազմներ եղան հոն, և անոնց ընդհանուր արդյունքը սա եղավ, որ ճեններալ Կրանթը քանի մը մղոն ամբի մոտեցավ քաղաքին: Բայց անցյալ ամսրվան (հոկտեմբերի) ամենէն երեւիի դեպքն է Ռիչմոնտի հյուսիսային արևմրտյան կողմը Շենանտոա ձորին մէջ եղած պատերազմը: Ծեններալ Շերիտանն ալ երկր-չորս պատերազմով հարավի ճեններալ Իրլիյին բանակը խորտակեց, բայց ձեռք անցուցած դիրքը խիստ կարևոր ըլլալուն, ճեններալ Լին իր ամենէն ազնկ ճեններալ Լոնկսթրիթը ուրիշ բանակով մը խրկեց ճեններալ Շերիտանին դէմ: Մեծ պատերազմ մը եղավ հոկտեմբերի 19-ին, ու Լոնկսթրիթ բոլորովին հաղթվելով 50 թնդանոթ կորսնցուց ու 2000 հոգի ալ գերի գնաց ու ինքն ալ ստիպվեցավ հետ քաշվելու»<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> «Նվրոպա», 1862, Ե հատ., թիվ 21:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, թիվ 15:

<sup>3</sup> «Ավետարներ և շտեմարան պիտանի գիտելյաց», Կ. Պոլս, 1864, հոկտեմբերի 23:

Ինչպես հայտնի է, 1865 թ. ապրիլի սկզբներին Հյուսիսային նահանգները ծանր հարվածներ հասցրին «հարավայիններին» և վճռական հաղթանակ տարան։ Այս ղեկավարի մասին «Ավետարանում» մենք կարդում ենք. «Ապրիլ 3-ին (մարտ 22) Երկուշաբթի առտու հյուսիսի զորքը ապստամբներուն մայրաքաղաք Ռիչմոնտ մտան և ճերմակ ու սևամորթ ժողովուրդեն խիստ սրտառուչ կերպով բնդունվեցան։ Քաղաքը մտնող առջի զորքերը սևամորթ զույգերն էին։ Ապստամբ նախագահ Ճեֆերսոն Տեյլիսը առջի զինվորն փախած էր... Ապրտամբ զորքը դուրս ելած ատենը քաղաքը կրակ տալու ջանք ըրավ ու հաջողեցավ շատ մը կառավարություն շենքերեն ավերակ ընել, բայց հյուսիսի զորքը շուտով կրակը մարեց։ Նույն ատենը Լինքոլն նախագահ (պրեզիդենտ Լինկոլն—Մ. Ն.) ճեներալ Կրանթին բանակին այցելություն ընելու գացած ըլլալով՝ զորքին հետ քաղաքը մտավ ու խիստ սրտեռանդ կերպով բնդունվեցավ... Ճեներալ Կրանթը Ռիչմոնտը զրավելեն ետև հետ փախչող ապստամբ բանակին ետեւն ինկավ ու անանկ սաստիկ նեղը ձգեց անոնք, որ ապրիլ 9-ին (մարտ 28) ամբողջ ապստամբ բանակը, որ 20-են 30 հազար հոգիի չափ էր, ճեներալ Կրանթին անձնատուր եղավ»<sup>1</sup>։

«Ավետարներ» համակրում էր Հյուսիսային նահանգներին և բարձր գնահատական տալիս պրեզիդենտ Աբրահամ Լինկոլնին ու «Հյուսիսայինների» բանակի զլխավոր զորահրամանատար զեներալ Փրանտին։ Վերջինիս նա համարում էր «մեծ զորապետ», իսկ Լինկոլնին՝ «հանճարավոր քաղաքագետ»։ Պրեզիդենտ Լինկոլնի սպանության կապակցությամբ ամսաթերթը գրում էր. «Ամերիկացիք կը սիրեն իրենց նախագահը, շատ կը հարգեն անիկա, ու «Հայրենայց հայր» կանվանեին, որովհետև ինքը չափազանց տաղանդի տեր ու հանճարավոր քաղաքագետ մեկը ըլլալեն ի դատ, նաև շատ անկեղծ բնավորության տեր անձ մըն էր, ու անմեղադրելի վարք մը ուներ։ Ուրիշ ազգերն ալ սկսեւր էին անոր հարգը ճանչնալ ու իր մահվան վրա՝ ամերիկացւոց վշտակրությանը վշտակից և դանիկա սպանողին եղեռնագործությանը դեմ անոնց ունեցած զգվանքուն հաղորդ պիտի ըլլան»<sup>2</sup>։

Հարուստ նյութ տալով քաղաքացիական պատերազմի ընթացքի մասին, հանդեսը միաժամանակ հետաքրքիր տեղեկություններ էր հաղորդում երկրի բնդհանուր քաղաքական դրության, տնտեսական-ֆինանսական կյանքի, կոնգրեսի նիստերի, բնտրությունների և այլ կարևոր հարցերի մասին, հարցեր, որոնք ի զեպ, այստեղ հաճախ ավելի հաջող էին լուսարանվում, քան հայկական մամուլի շատ օրգաններում։ Այսպես օրինակ, 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի պրեզիդենտական բնտրությունների մասին նա գրում էր. «Աշխարհիս պատմությանցը մեջ նմանը չտեսնված ասանկ մեծ քաղաքական պատերազմի մը ատեն Միացյալ Նահանգաց ժողովուրդը հրավիրված էր քվետուփին մեջ իր նոր բնտրելիք վարչության քվեն ձգելու... Երկիրը երկու մեծ կուսակցության բաժանված էր. մեկ կողմը որոշած էր հիմիկվան վարչությունը փոխելով՝ ճեներալ Մար Քլեյանը նախագահ ընտրելու ևս կողմնակցությունը՝ հարավին հետ հասկըցողության մը գալով՝ պատերազմին անմիջապես վերջ տալ կուզեր, տակավին սենքը անոնց ձեռքը գերի ձգելով. և հավանական է, որ Միությունը բոլորովին նոր կազմություն մը պիտի առներ հարավային ազգեցության

<sup>1</sup> «Ավետարներ...», 1865, մայիսի 10։

<sup>2</sup> Նույն տեղում։

տակը Մյուս մեծ կուսակցությունն ալ Հինքընին [Հինկոլին] նորեն չորս տարի նախագահ մնալը կուզեր և հարավի հետ եղած պատերազմը շարունակել, մինչև որ կառավարության իշխանությունը հաստատվի Միության բոլոր նահանգներուն վրա ու զերությունը բոլորովին ջնջվի Միացյալ Նահանգներուն միջևն։ Աս կուսակցությունները սկզբունքի կողմանե իրարու աչաչափ դեմ ըլլալովը, նոյեմբերի 8-ին քվեարկության տեղը հավաքվեցան Ամերիկայի ու անոր ժողովրդին ապագան որոշելու... Անցյալ չորս տարվան պատերազմին փորձություններեն անվհեր մնալով Միացյալ Նահանգաց ժողովուրդը նույն օրը կրկին Հինքընը նախագահ ընտրեց չորս տարվան համար։ Աս ընտրության մեջ քվե տվող 27 նահանգներեն 24-ը Հինքընի համար քվե տվաւ, և այս բոլոր նահանգներուն մեջ քվե տվող ժողովուրդեն կես միլիոնի չափ քվեի առավելություն ինքը ունեցաւ»<sup>1</sup>։

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում կատարվող պատմական իրադարձություններին արձագանքել է նաև «Մասյաց Աղավին» երկշաբաթաթերթը (Թեոդոսիա, խմբագիր Գարրիել վարդապետ Այվազյան)։ Հաղորդելով մի շարք տեղեկություններ Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվների մասին, հետագեմ այդ պարբերականը, հավատարիմ դասակարգերի, սոցիալական տարրեր խավերի խաղաղ դորձակցություն ու միաբանություն քարոզող իր դավանանքին փորձում էր դորձը պատկերել այնպես, թե իրը Ամերիկայում տեղի են ունենում «ներքին երկպառակություններ, խռովություն և եզրայրաստան պատերազմ»։ Դեռևս 1861 թ. մարտին՝ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին հանդեսը կոահելով գալիք դեպքերի ընթացքը, նշում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց հարավային նահանգները հետզհետ հյուսիսայիններեն բաժանվելու վրա են, և այս ցավալի երկպառակության պատճառը, մանավանդ թե պատճառանքը, գերիներու ազատություն տալու դիտավորությունն է, որ նորընտիր Հինքոլն գահերեցը ունի։ Պատճառանք կըսեմք ասոր, վասն զի այն նահանգները արդեն շատոնց առիթ կըփնտրեն հյուսիսային նահանգներեն զատվելու և ինքնագլուխ լինելու։ Միացյալ Նահանգաց ուշժր այս երկպառակությամբ շատ պիտի տկարանա, Անդլիո ալ մեծամեծ վնասներ պիտի լինին ասկեց, թե որ գահերեցը զորավոր դարման մը չգտնե այն խռովությունց»<sup>2</sup>։

Խորացնելով իր տեսակետը «Մասյաց Աղավին» 1862 թ. նոյեմբերին գրում էր. «Երավամբ ըսած է քաղաքագետ և ազատամիտ մարդուն մեկը թե «երբոր երկրի մը մեջ քաղաքական պատերազմ բացվի, այն տեղը իզուր կփրնտրես իրավանց ուշժր, վասն իրարու դեմ և բողոքիչ և դատավոր և դահիճ»... Այսպիսի խեղճության մեջ են ավասիկ երկու տարիե ի վեր Հյուսիսային Ամերիկո բնակիչները, որ քանի մը տարի առաջ նախանձելի օրինակ էին միաբանության և ամեն տեսակ հառաջադիմության»։

Ընդգծելով «ներքին երկպառակությանց մեծ վնասը», Գարրիել Այվազյանի պարբերականը ավելացնում էր, որ հայերը պետք է դաս վերցնեն Ամերիկայի օրինակից և չզրադվեն ներքին վեճերով ու կռիվներով։ «Եթե ցավալի է իրավամբ Ամերիկայի հզոր տերության մը այսպիսի կռիվներով փճանալը, միթե ցավալի չէ մեր ազգին պես տկար ու ցիրուցան ժողովրդյան մը ոչինչ

<sup>1</sup> «Ավեսարեր...», 1864, գեկտեմբերի 21։

<sup>2</sup> «Մասյաց Աղավին», Թեոդոսիա, 1861, մարտի 1։

պատճառներով իրարու հետ կռվելով, հակաճառելով, իրար զրպարտելով, բամբասելով, հայհոյելով, իրարու անուն և սիրտ կոտրելով, իրարու շինածը քանդելով եւ մնալը, տվովիլը, փճանալը, ապականվիլը և անձնասեր ու շահասեր օտարոտի թշնամյաց պատրաստական որս լինելը... Այս տխուր մտածմունքներն վեր առնումք մեր հոգվո աչքը և նայիմք անգամ մը Ամերիկայի քաղաքներուն ամենեն վաճառաշահ ու ամենեն բաղամարդ քաղաքին՝ Վրա։ Տեսնեմք նաև անով՝ թե որքան դժվարին բան է աշխարհ մը շինելն ու պայծառացնելը միաբանություն մը ու խաղաղություն մը, և որչափ դյուրին դայն քանդելն ու հիմնահատակ կործանելը եթե երկպառակությունն ու խռովությունը տիրապետե անոր մեջ»<sup>1</sup>։

Այս նույն հարցին պարբերականը անդրադառնում էր նաև հետազայում՝ 1864 թ. հունվարին՝ «...Ամերիկացվոց հուլիսի 16-ը է, որ երեք տարիե ի վեր սարսափելի արյունահեղություն իրենց երկիրն ոտնակոխ կրեն, մեկզմեկ կջարդեն, կկողսպտեն, կաղբրտցեն, կթշվառացնեն,— մեզ հայտնի չէ. այն ևս հայտնի չէ, թե բարձր հույս մը ունի՞նք թե ոչ։ Ուստի կ'ընդունք, որ իրենք նախ հասկրնան իրենց ներկա և ապագա վիճակը։ Եթե ըսեն որ «Արասցուր վշար՝ դի եկեսցէ բարի», վախեմ թե անհույս կորսվին ու փճանան.— ափսոս այն մեծ աղգին»<sup>2</sup>։

Պարզ է, «Մասյաց Աղափնին» անընդունելի, անդանկալի 'ը համարում դասակարգային, ռեյոլուցիոն պոչքարը՝ համարելով այն «ներքին երկպառակություն», նա ցավ էր հայտնում, որ Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմը ծագել ու շարունակվում է։

Սակայն հարկ է նկատել, որ այս բոլորի հետ մեկտեղ պարբերականում մենք հանդիպում ենք նաև տողերի, որոնցում համակրական խոսքեր կան ստրկության վերացման մասին։ Այսպես, օրինակ, հանդեսում 1861 թ. դեկտեմբերին տպագրված «Ամերիկայի սև գերիներն ու նոցա հայրենիքը՝ Լիպերիա» հոդվածում ասվում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ ըսկսված պատերազմին պատճառը... է գերիներու ազատության խնդիրը։ Գիտնալու բան է, որ այն մեծ հասարակապետության բոլոր նահանգները, որ 16 հատ են, գերիներ չունին, իսկ հարավայինները, որ 15 հատ են, գերիներու ձեռքով կրեն իրենց շատ աշխատություններն ու գործերը։ Աստի երկու կուսակցություն ձևացած էր վաղուց Ամերիկացվոց մեջ՝ եղծողականը և գերեվարը։ Եղծողականները (որ իրենց մեջ ապոլիտիսմիսը կըսվեն) կուղեն, որ գերի բանեցնելու սովորությունը վերցվի իրենց մեջեն, իսկ գերեվարները կպահանջեն, որ իրենց գերիներեն ունեցած շահը չխափանվի, չղաղրի, և դանազան իմաստակություններով կջանան ցուցնել, թե գերի բանեցնելը օրինավոր և հարկավոր բան է, և հակառակ չէ քրիստոնեության և մարդկության»<sup>3</sup>։

Ավելի ուշ՝ 1862 թ. ապրիլին նույն հարցի մասին հանդեսում տպագրվեց «Միացյալ Նահանգաց պատերազմը» խորագիրը կրող քաղաքական մի տեսություն, ուր ասված է. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց պատերազմին պատճառը այնպիսի հայտնի խնդիր մըն է, որ արդարություն ճանչցող ու սիրող մարդը դյուրավ կրնա գուշակել թե երկու կողմեն որը պիտի հաջողություն

<sup>1</sup> «Մասյաց Աղափնի», 1862, նոյեմբերի 1։

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1864, հունվարի 15։

<sup>3</sup> Նույն տեղում, 1861, դեկտեմբերի 1։

գտնել: Հյուսիսայինները կուղեն, որ զերի գնելն ու ծախելն վերնա իրենց մեջն, իսկ հարավայինները ոտք կկոխեն, որ այս շահարեր գործողութենեն զիրենք ետ քաշվելու ոչ ոք իրավունք չունի: Որչափ որ հայտնի է առաջիններուն իրավունքը, նույնչափ պայծառ կտեսնվի նաև հարավայիններուն անիրավությունը: Եվ սակայն սոքա իրենց հույսը դրած էին Գաղիո և Անգղիո վրա, իբր թե այս երկու տերությունները իրենց պաշտպան պիտի կենան ու պիտի ստիպեն հյուսիսայինները բաժանվելու հարավայիններեն, ու ձգելու, որ սոքա ինչպես որ կուղեն՝ այնպես կառավարվին: Եվ հերավի, Եթե Գաղիո և Անգղիո վաճառականաց մնար խնդիրը, թերևս նոքա այնպես կորոշեին, այսինքն հարավայինոց կամ բաժանասիրաց կողմը կրոնեին, որպեսզի իրենց բամբակեղենի գործարանները չզաղորին, ու հարավային Ամերիկայեն բամբակը անպակաս զա Եվրոպա: Բայց որովհետև բաժանասիրաց կամքին կատարվելով մարդավաճառություն զարշելի սովորությունն ալ պիտի հավիտյան հաստատվեր Ամերիկային մեջ, և Եվրոպայի լուսավորյալ տերությունները չէին կրնար այս բանիս հավանիլ, հյուսիսայինները քանի զնացին զորացան, հարավայինները շատ տեղ հաղթվեցան, և կերենա թե քիչ ատենեն բոլորովին պիտի նվաճվին»<sup>1</sup>:

Արրահամ Լինկոլնի սպանության կապակցությամբ հանդեսում տպագրվեց հատուկ հոդված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հռչակավոր պրեզիդենտի կյանքի և գործունեության, ինչպես նաև նրան հաջորդող Ա. Ջոնսոնի մասին: Անստորագիր այդ հոդվածում առանձնապես նշվում էին Լինկոլնի «համեստությունը, ազնվությունը, ազատասիրությունը և արդարասիրությունը» և այլ առաքինությունները: «Իրեն ազատամտությանը պատճառով,— դրում էր ամսաթերթը Ա. Լինկոլնի մասին,— և մանավանդ զերիներու ազատությանը մեծ պաշտպան լինելովը, 1860-ին ընտրվեցավ նույն հասարակապետության (Միացյալ Նահանգների—Մ. Ն.) դահերեց, և այն անձը, որ երկրագործի որդի, փայտ կտրող, հյուսն և բեռնակիր էր, եղավ աշխարհիս մեծամեծ ազգերեն մեկուն զուխը. և թեպետ վարմունքին մեջ միշտ կերեեր հասարակ ու ռամկական կերպ մը, բայց սրամիտ դատողությամբը, անաչառ և անշահասեր արդարությամբը և համեստ ու քաջասիրտ բնավորությամբը շուտով պատկառելի եղավ ոչ միայն յուր քաղաքակիցներուն, այլև թշնամիներուն»<sup>2</sup>:

Ամերիկյան ղեկավարի-մասին իր ընթերցողներին պարբերաբար լուրեր էր հաղորդում Մանչեստրում 1863—1864 թթ. հրատարակվող «Երկրագունդ» շաբաթաթերթը (խմբագիր Կարապետ վարդապետ Շահնադարյանց): Այդ անցքերը, սակայն, թերթը լուսարանում էր յուրովի: Նա մի կողմից աշխատում էր ցույց տալ, որ ինքը, իբր, կողմնակից է ստրուկների ազատության, սակայն մյուս կողմից փորձում էր այնպիսի տպավորություն ստեղծել, որ իբր հարավային նահանգները կռվում են ոչ թե ստրկատիրությունը պահպանելու, այլ իրենց անկախության համար: Ավելին. հակառակ իրականությանը թերթը աշխատում էր հավատացնել, թե իբր հարավայինները զեմ չեն, որ վերացվի «ղերությունը»: Ստրկությունը վերացնելու հարցի կապակցությամբ «Երկրագունդը» 1864 թ. մարտին գրում էր. «Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ գերյաց ազատության խնդիրն օրն ավուր ավելի առաջ կքալե: Վաշինգ-

<sup>1</sup> «Մասյադ Աղափսի», 1862, ապրիլի 13:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, 1863, մայիսի 13:

տոնի երեսփոխանաց խորհրդարանն 78 քվեով 62-ի հակառակ վճռեց, որ Սահմանադրությունն վերաքննվի և փոփոխվի, և գերությունը ջնջվի բոլորովին: Երեսփոխանաց խորհրդարանի այս մարդասիրական ձեռնարկս մեծ պատիվ կրնե անոնց, և կըսվի, որ պարոն Լինկոլն նախագահի առաջադրության արդյունքն է, որ կամեցեր էր այս կերպով հասարակության կարծիքն իմանալ գերության անմիջական և բացարձակ բարձման հրովարտակն հանելն առաջ: Տարակույս չկա, որ ծերակույտն ալ միևնույն ազատասեր հոգովն քվե տա: Սակայն գերյաց ազատությունն որչափ կարևոր է մարդկային ցեղի բարօրության համար, այնչափ էլ կարևոր է անոնց գործ և ասրուստ տնօրինելու խնամքն: Զորավար Բանկըն այս խնդիրս լուծելու փորձն ըրավ Լույիսյանի մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, գերության ամբողջներեն մեկն էր հարավի մեջ: Հիշյալ փորձն տևե պիտի այս տարի և վարձկան ծառայության կնմանի: Հարավայինը, կըսեն Ամերիկայի լրագրերն, որ հաճություն մը ընդունեն են այս տնօրինությունը՝:

«Երկրագունդում» տպագրված մի շարք հաղորդագրություններից կարելի է այն եզրակացությանը գալ, որ թերթը հակված էր դեպի հարավային նահանգները: 1864 թ. մայիսին թերթը գրում էր. «Գարնան սկիզբեն ի վեր, հյուսիսայիններն արտաքու կարգի և հսկայական պատրաստություններ կտեսնեն, որ հարավի ապստամբներուն առաջին և վերջին մեկ հարված տան, ինչպես և անոնք, իրենց կողմեն, կպատրաստվեն իրենց անկախությունն պահել և իրենց թշնամին համոզել, որ ղեկավար չափի նվաճվին և ոչ երբեք հյուսիսի հետ միաբանություն ընեն»<sup>2</sup>: Այնուհետև բերելով հաղորդագրություն հյուսիսային նահանգների խոշոր հաղթանակների մասին, թերթը վերջում հետևյալ վերապահումն էր անում. «Ասոր հակառակ Ռիչմոնտեն եկած կամ թե հարավայնոց տված լուրերն ոչ այս չափ կորուստ կպատմեն, ոչ ալ այսպիսի պարտություն: Անգլիո և Ֆրանսիայի լրագրերն ալ, որք, ըստ մեծի մասի, հարավայնոց բարեկամ են, բոլորովին այլ շրջանակի մեջ կներկայացնեն այսչափ մեծամեծ կորուստներ, որոնց նմանն գուցե մեր դարու մեջ դեռ չէր պատահեր»<sup>3</sup>:

Թերթի համակրանքը դեպի հարավային նահանգները ավելի որոշակի երևում է նրա հետևյալ տողերից. «Անտարակուսելի կերևի, որ պ. Լինկոլնի զորավարներն երբեք չկրնան պիտի ղեկավար խոնարհեցնել կատարելապես ապստամբներին, ինչպես որ չկրցան ընել մինչև ցայսօր»<sup>4</sup>: Նույն ոգով են գրված նաև հետևյալ տողերը. «Պ. Լինկոլն երբեք և կես տարի պատերազմվեն, մեկ միլիոն մարդոց արյուն հեղվեն և 2000 միլիոն վառոդ այրելու վատնելեն հետո տակավին 1861 թվի ցնորքն կգզվե և սվինի ծայրով հարավայիններն նվաճել կերաղեն»<sup>5</sup>:

Պետք է նկատել, որ շարաթաթերթը ընդհանրապես բացասաբար էր արտահայտվում Արրահամ Լինկոլնի մասին: Նա երբեմն կոպիտ հարձակումներ էր կատարում ամերիկյան հանրահռչակ պրեզիդենտի վրա: Այս և բազմաթիվ այլ հարցերում «Երկրագունդը» ձայնակցում էր անգլիական բուրժուական թերթերին և կանգնում ռեակցիոն դիրքերի վրա:

<sup>1</sup> «Երկրագունդ», Մանչեստր, 1864, № 2:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, № 12:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, № 24:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, № 27:

Մոտավորապես նույնպիսի դիրքերի վրա էր կանգնած նաև արևմտահայ «խավարյալների» օրգան «Ներևակը» (Կ. Պոլիս, խմբագիր Հովհաննես Տերոյենց—Չամուռճյան)։ Չհամարձակվելով բացահայտորեն հանդես գալ ի պաշտպանություն հարավային նահանգների, Չամուռճյանի «Ռեթորյա հանդեսը» փորձում էր վարկարեկել ամերիկյան պրոգրեսիվ և ուղիուցիոն ուժերը, հայտարարելով, որ նրանք իբր անկեղծ չեն, երբ հայտարարում են, թե քաղաքացիական պատերազմի զլխավոր նպատակը ստրկատիրությունը Միացյալ Նահանգներում վերացնելն է։ «Երեք տարի են ավելի է, որ Ամերիկայի միացյալ զավառներուն հարավային և հյուսիսային մասերուն մեջ պատերազմ կըլլա։ Ինչո՞ւ համար։ Հայտնի պատճառը՝ գերիներուն վիճակը լավացնել կամ գերությունը վերցնել կըսվի։ Շատերը այս պատճառիս անկեղծ ըլլալուն չեն ուզեր հավատալ. աշխարհային շահուղղորդում մը սխիտ ըլլա և գերությունը վերցնել պատճառանք մըն է կըսեն. և մեզի ալ այս կարծիքս հավանական կերևի։ Բուն պատճառը զուգե ժամանակը կհայտնեն»<sup>1</sup>։

Փարիզում լույս տեսած «Փարիզ» պարբերականում (1860—1863 թթ., խմբագիր Ա. Մուրադյան) տպագրված էին մի շարք տեղեկություններ, որոնցում փորձ է արված ընդհանուր գաղափար տալ Միացյալ Նահանգներում ծավալված քաղաքացիական պատերազմի մասին։ Զետեղելով իր էջերում նկարագրական նյութեր, հանդեսը, սակայն, չի հայտնում իր կարծիքը, խուսափում է ցույց տալ իր վերաբերմունքը Ամերիկայում տեղի ունեցող պատմական անցքերի նկատմամբ։

Առանձնապես ուշադրության արժանի է այն, որ պարբերականի 1861 թ. դեկտեմբերի 21-ի համարում մանրամասն հաղորդագրություն է տպագրված անգլիական «Տրենտ» նավի հետ կապված հայտնի միջադեպի և անգլո-ամերիկյան սրված հարաբերությունների վերաբերյալ։ Հանդեսի 1863 թ. փետրվարի 20-ի համարում տեղավորված է Ֆրանսերենից թարգմանված մի հոդված Ամերիկայի նեգր ստրուկների վիճակի մասին։ Բավական հետաքրքիր այդ հոդվածում մենք իմիջիայրոց կարդում ենք. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգք իրենց անկախությունը ձեռք բերած ատենին (1776), 600.000 գերի ունեին. այս թիվը այնպիսի արագություն բաղմամբ աճեց, որ 1862 հունվարի 1-ին իբր 4.000.000-ի կը հասներ։ Ոչ մեկ ժամանակ և ոչ մեկ երկրի մեջ գերությունն այնչափ անարդ և այնչափ խիստ եղած է քան հարավային նահանգացի մեջ... Գերին կրնա զրավ զրվիլ, վաճառվիլ կամ վարձու տրվիլ։ Տերն ինչ տեսակ և որքան ուտելիք և հագնելիք պատշաճ համարի, նույնչափ կրնա տալ իր գերույն... Ամենածանր պատժով արգելյալ է գերյաց կարգալ ու զրել ուսուցանել։ Լուիզանա, հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամսոց մեջ, գերիները հաճախ օրը քսան ժամ կաշխատին։ Տերն ուղածին պես կրնա պատժել իր գերիին։ Գերի մը ճերմակե մը, մինչև անգամ առանց պատճառի, ծեծ կերած ատենը իրավունք չունի ինքզինքը պաշտպանելու, միայն իր տերը կրնա ծեծողը հալածել և տուգանք պահանջել, եթե գերին աշխատանքի անկարող լինելու չափ վերք ընդունի... Գերյաց մեջ ամուսնություն չկա. տերը կրնա զանոնք զուգել և բաժանել ըստ յուր հաճոյից»<sup>2</sup>։

<sup>1</sup> «Ներևակ», Կ. Պոլիս, 1861, հունվարի 10։

<sup>2</sup> «Փարիզ», Փարիզ, 1863, փետրվարի 20։

Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին կողմնակի ձևով արտահայտվել է «Բաղմավեսը» հանդեսը: Խոսելով բամբակի առևտրի հետ կապված մի շարք հարցերի մասին, նա այն կարծիքն էր հայտնում, թե այդ պատերազմը Միացյալ Նահանգների ներքին, տնտեսական «վեճ մըն է», և եթե այն լայն արձագանք է գտնում շատ երկրներում և համաշխարհային նշանակություն ստանում, ապա այդ այն պատճառով, որ Ամերիկայի ներքին կոիվները իրենց անմիջական և խոշոր ազդեցությունն են ունենում միջազգային առևտրի վրա: «...Ամերիկայի պատերազմը, որ գրեթե ընտանի ազգային խնդրո և տնտեսության վեճ մըն է, բոլոր աշխարհիս սարսուց և դեռ իր ազդեցությունը վերջացած չէ: Բսկ սարսուման առիթը ոչ այնչափ զինուց ահավոր խոշունն է, և ոչ թերևս արյունահեղությանց աղետալի տեսարանը, որչափ իրեն առևտրական ազդեցությունը, որ զարմանալի կերպով մը պատեսալ և արմատացեալ է ընդ բոլոր տիեզերս»<sup>1</sup>:

Բացատրելով իր միտքը «Բաղմավեսը» գրում էր, թե խոսքը վերաբերում է նրան, որ եթե մինչ այսօր բամբակի արտադրության և առևտրի մենաշնորհը պատկանում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, ապա այսօր նրանց հակառակորդ երկրները օգտվելով քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով ստեղծված հանգամանքներից, հաջող քայլեր են կատարում բամբակի արտադրությունը և առևտուրը իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելու ուղղությամբ:

Հանդեսը միաժամանակ այն միտքն էր արտահայտում, թե Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի համար «մարդասիրական խնդիրը», կամ, այլ կերպ ասած, ստրկության վերացման հարցը, ոչ թե պատճառ, այլ միայն առիթ հանդիսացավ:

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմի մասին այս կամ այն չափով գրել են իր ժամանակի հայկական պարբերական մամուլի նաև մի քանի այլ օրգաններ, որոնց վրա, սակայն, հարկ չենք համարում կանգ առնել, որովհետև նրանք ոչինչ չեն ավելացնում այն ամենին, ինչ մեղ հաղորդում են վերը նշված պարբերականները: Ամփոփելով վերջիններիս տեսակետները, մենք կարող ենք գալ հետևյալ եզրակացությանը: Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին արձագանքող 1861—1865 թթ. հայ պարբերականների մեծ մասը գտնում էր, որ հյուսիսային Նահանգների պայքարը հարավային Նահանգների դեմ մղվում է ստրկատիրությունը երկրում վերացնելու համար, և որ այդ պայքարը արդարացի ու մարդասիրական է: Մյուս մասը շհասկանալով կատարվող անցքերի ոչ էությունը և ոչ էլ նշանակությունը, պնդում էր, թե Միացյալ Նահանգներում տեղի են ունենում ավելորդ ու ցավալի «նեքրին երկպառակություններ», որոնք միայն վնաս են պատճառում ժողովրդին: Հայ պարբերականների երրորդ, բայց աննշան մասը, որ կանգնած էր ռեակցիոն դիրքերի վրա, ձայնակցելով անգլոֆրանսիական հետադեմ մամուլին, փոքրամասն էր, հակառակ իրականության, դործը պատկերացնել այնպես, թե իբր հարավային Նահանգները կռվում են ոչ թե ստրկատիրությունը պահպանելու, այլ անկախություն ձեռք բերելու համար:

<sup>1</sup> «Բաղմավեսը», Վենետիկ, 1863, հունիս, էջ 189:

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА В США В  
ОСВЕЩЕНИИ АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

М. Г. НЕРСИСЯН

(Р е з ю м е)

Гражданская война в Соединенных Штатах Америки в 1861—1865 гг. нашла живой отклик во многих странах и широко освещалась в западно-европейской и русской печати.

Об исторических событиях американской буржуазно-демократической революции писали также многие органы армянской периодической печати 1861—1865 гг. Сообщая сведения о ходе гражданской войны, они одновременно старались оценить и определить ее суть и значение. Придерживаясь различных направлений, эти газеты и журналы, разумеется, по-разному подходили к историческим событиям в США. Если большая часть армянской печати выступала за Северные Штаты, боровшиеся против рабства, а другая часть занимала «нейтральную» позицию, то лишь некоторые реакционные журналы пытались оправдать Южные Штаты.

Справедливую борьбу американского народа против рабовладения горячо приветствовал выдающийся армянский революционер-демократ Микаел Налбандян. В гражданской войне 1861—1865 гг. принимали участие некоторые армяне, проживавшие в те годы в Соединенных Штатах Америки.